

Zöhrə Zahid qızı Qafarova⁹¹
HÜSEYN CAVIDİN “PEYĞƏMBƏR” DRAMINDA İSLAMLAŞMAQ
DEVİZİNİN BƏDİİ İFADƏSİ

Hələ “Peyğəmbər” dramından 7 il əvvəl yazılan “Şeyx Sənan” pyesində Cavid dini ehkamlara qarşı mübarizə aparır, Sənan obrazı da bu mübarizənin mücahidi kimi yaradılmışdı. Keçən əsrin iyirminci illərindən başlayaraq Azərbaycan cəmiyyətinə yeni ehkamlar daxil olurdu. Sovetləşmənin gətirdiyi bu ehkamlar özünəqədərki dönmənin ehkamları ilə tamamilə polyar bir qütbədə yerləşirdi. Cavid sənətinin azad düşüncə müstəvisi və romantik təxəyyüli ehkamçılığa, insan azadlığını məhdudlaşdıran hər cür çərçivələrə qarşı idi. Onun “Peyğəmbər” dramı da cəmiyyətin ateizm ideyalarının ehkamlarına məhkum olduğu zamanda yarandı.

Əsərin dini ideoloji məzmunu var, bu məzmun islam əxlaqını, islam fəlsəfəsini bədii təhlil və təbliğ edir. Cavid dərk edirdi ki, islam türk insanı üçün tarixi-mənəvi dəyərdir, milli əxlaqımız uzun əsrlər idi ki, bu dəyərlər üzərində formalaşmışdı və bu dəyərlərin məhvi milli əxlaqımızın zədələnməsi demək idi. Cavid üçün millilik azərbaycançılıq deyil, türkçülük idi. Onun məsələlərə baxış rakursu da Azərbaycandan deyil, türk dünyasından idi. Caavid turançı idi və turançılıq ideologiyasının “türkləşmək, islamaşmaq, avropalaşmaq” üçlü düsturunu öz içinə alan, yaradıcılıq kredosuna çevirən çox azsaylı ədiblərimizdən idi. “Peyğəmbər” pyesi bu düsturun daşdığı ideyaların böyük təhlükə qarşısında qaldığı - sovet ideologiyası tərəfindən darmadağın edildiyi dövəmdə yazılmışdı. Zamanın ağır şərtlərinə baxmayaraq Hüseyn Cavid “türkləşmək, islamaşmaq, avropalaşmaq” ideyalarını öz yaradıcılıq müstəvisinə gətirmişdir.

“Peyğəmbər” pyesi bu düsturun islamaşmaq devizini ideya xəttinə alır. Cavid bu istiqaməti sonrakı illərdə də davam etdirir, onun 1926-cı ildə yazdığı “Topal Teymur” dramında türkçülük, 1928-ci ildə yazdığı “Azər” poemasında isə avropalaşmaq ideyalarının izləri bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Cəfər Cəfərov yazırdı: “...“Peyğəmbər” və “Topal Teymur”da istər-istəməz Məhəmmədi və Teymuru idealizə etməsi, panislamist, pantürkist ideyalara qapılması kimin xeyrinə və kimi əleyhinə idi?” (2, s. 171)

Keçən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan cəmiyyətinə yad bir ideologiyanın – ateizmin daxil olması ilə tarixi-mənəvi dəyərimiz olan dini inancımız təqib, təhdid, təhqir, terror dövrünə qədəm qoydu. Cavid “Peyğəmbər” dramı ilə dinimizə yönəlmiş bu təhdid-terror cavab vermək istəyirdi. Təbii ki, bu, “inqilab qatarına oturan”ların, yad bir ideologiyayı Azərbaycan insanına zorən doğmalaşdırmaq istəyənlərin xoşuna gəlmədi. Əli Sultanlının “Peyğəmbər” dramı ilə bağlı söylədikləri əslində bu əsərə qarşı dövrün ədəbi tənqidinin münasibətini ən ümumiləşdirmiş şəkildə ifadə edir: “Peyğəmbər” dramı (1923) ictimai motivlərlə dolu olsa da, dramaturqun hələ də yanlış görüşlərdən ayrılmadığını göstərirdi. H.Cavid bu əsəri yazmamalı idi. Cəmiyyətimizdə bütün cəbhə boyu çürük islami əqidəyə qarşı amansız mübarizə gətirdiyi bir dövərdə islamiyyətin başçısı Məhəmməd peyğəmbəri dram qəhrəmanı edib diriltmək, müəllifin ideya ziddiyyətlərinin daha da qabardıb üzə çıxardığı kimi, azad olmuş bir xalqın mübarizə məqsədlərinə qarşı qoymaq demək idi”. (9, s. 113) Hətta dövrünün aydınlıqlarından olan Hənəfi Zeynallının məşhur “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” məqaləsində pyesin dolğun təhlil və tədqiqi aparılsa da, bu əsərin yazılmasına görə Cavidə ittiham dolu sözlər səsləndi. Sovet ədəbiyyatşünaslığı təhlillərdə hər vəclə pyesin islami məzmun və qayəsini təhrifə can atırdı: “Müəllif dinin ilk yaranışından sonrakı fəlakətlərini bilirdi. Və vaxtilə “Maral” da “din və məzhəb bayrağı altında tökülən qanları” lənətləmişdi. Belə olduğu halda, o, “Peyğəmbər” əsərini yazmaqla dini təbliğ eləməzdi. Və burada şübhəsizdir ki, mövzu deyiləcək fikirlər üçün vasitə rolunu oynayır”. (11, s.210)

Cavid bu əsəri yazmaqla Şərq islam dünyasının böyük dühası Məhəmməd peyğəmbəri tanıtmaq istəmişdir və bu tanıtımda təbliğ əsas motivasiya idi. Məhəmməd peyğəmbər əslində yalnız bu coğrafiyanın dühası deyildi, onun böyüklüyü planetar miqyasda, bəşəri mahiyyətdə idi. Onun bədii obrazı yalnız islam ədəbiyyatının deyil, xristian ədəbiyyatının da mövzusu olmuşdu. Alman şairi Höte özünün məşhur “Şərq-Qərb” divanında onun obrazını yaratmış, fransız filosofu və dramaturqu Volter “Məhəmməd peyğəmbər yaxud fanatizm” pyesini ona həsr etmişdi. Bu pyesdə Məhəmməd peyğəmbərin obrazı tarixi təhriflə yaratmış, onu despot, öz cinsi, siyasi maraqları uğruna yaşayan, dini də bu maraqlarına alət edən biri kimi yaradılmışdı. Qərb cəmiyyətində “Məhəmməd peyğəmbər yaxud fanatizm” pyesinin islamın yox, xristianlığın əleyhinə yazılması, xristian cəmiyyətinin, kilsənin təqiblərindən yayınmaq üçün dramaturqun İsa Məsihin ifşasını Məhəmməd peyğəmbər obrazına köçürdüyü iddiaları da səslənmişdir. “Voltaire, kaleme aldığı bu eserini Hıristiyanlıq’a qarşı yazmadığını belirtmiş və “*Sahte ve barbar bir dinin kurucusuna qarşı bir yazıyı hakiki dinin reisine adamak istiyorum*” ifadələri- leo dövərdə papalık makamında oturan Papa Benedictus’a təqdim edərək asil hədəfinin kilise olmadığı konusunda onu ikna etmiş və neticesində Papa’nın iltifatına dahi erişmiş və ödülləndirilmişdir”. (6, s.338)

Məhəmməd peyğəmbərin Volter sənətinin gücü ilə dünya ədəbiyyatında yaradılmış yanlış, təhrif olunmuş obrazına qarşı Şərq islam ədəbiyyatı onun həqiqi, tarixi gerçəkliyə uyğun, islami əxlaqı özündə təcəssüm etdirən obrazını yaratmalı idi. Bu obrazın Cavid sənətində meydana çıxması da təsadüfi deyildir. Peyğəmbərin bədii obrazını, islami kodekslərin bədii formulasını yaratmaq üçün mütəfəkkir bir bədii düşüncə lazım idi. Xristian ədəbiyyatında da onun obrazı məhz filosof dramaturqun - Volterin qələmində meydana çıxmışdı. Azərbaycan ədəbiyyatında da bu işi məhz mütəfəkkir ədib – Hüseyn Cavid gördü.

⁹¹ Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatının dissertantı

Yaşar Qarayev yazırdı: “M.F.Axundovdan sonra ilk dəfə idi ki, islama, Peyğəmbər səviyyəsində fəlsəfi münasibət ifadə edilir və Cavid onun obrazını elmi-publisistik traktatda yox, xalis bədii, özü də romantik əsərdə yaradır”. (7, s.338)

Bu əsərdə Məhəmməd peyğəmbər obrazı öz tarixi gerçək məzmununa uyğun yaradılmış, onun tarixi obrazı ilə bədii obrazı arasındakı fərq yalnız tarixi sənədlərlə bədii sənət arasındakı fərq bərabərdir. Təbii ki, heç bir tarixi obraz bədii mətn də tamamilə özü ola bilməz, onun tarixi məzmunu bədii rənglərdə yeni çalar qazanmalıdır. Bu istər realist, istərsə də romantik sənət müstəvisində belədir. A.Mustafayeva yazır: “...Romantik təxəyyüldə predmet öz gerçək məzmunundan ayrılır, yalnız daha təmtəraqlı, dəbdəbəli don qazanır. Necə iddia etmək olar ki, H.Cavid romantikasında zamanın reallığı və insanlığın həqiqətləri istənilən bir real əsərdən daha az ifadə olunub” (8, s. 83) Tədqiqatçı sonrakı mülahizələrində fikrini daha da konkretləşdirərək deyir: “H.Cavid romantikasında tarixi-bədii predmet öz gerçək məzmunundan ayrılır, yalnız bədii ifadə olunma yolu keçir”. (8, s.84)

Ancaq sovet tədqiqatlarında israrla Cavidin Peyğəmbər obrazı ilə tarixin Məhəmməd peyğəmbəri arasında uçurum yaratmağa çalışmışlar. Akademik M. Cəfərin dediklərinə diqqət edək: “Dramda Məhəmmədi, onun həyatını xatırladan yalnız zahiri hadisələrdir, əsərin formasıdır, bəzi zahiri konfliktlərdir. Əsas surətin daşdığı qayə, onu düşündürən, həyəcanlandıran fikirlər onun ideya tərəddüdləri, mənəvi iztirabları, ziddiyyətləri, fəlsəfilik meyli, humanistəsinə ictimai qüsurları isə, demək olar ki, Hüseyn Cavidə məxsusdur” (3; 140) Məsud Əlioğlu da bu fikirdədir: “... Pyesdəki Peyğəmbər, Cavidin həqiqət və ədalət axtaran ənənəvi qəhrəmanlarından biridir və onunla tarixi islam peyğəmbəri arasında eyniyyət işarəsi qoymaq doğru deyildir. (5, s.668)

Peyğəmbər obrazının kamil bədii məzmunu ilə bağlı elmi-ədəbi fikrin narahatlığı və narazılığı islamın kamilliyini qəbul edə bilməyən, onu eybəcərləşdirməyə çalışan hakim ideologiyanın narahat və narazılığının ədəbi fikrə transformasiya olmuş şəkli idi.

Allahı, dini, onun elçilərini inkar edən siyasi ideologiyanın hakim olduğu ölkənin elmi-ədəbi tədqiqatlarında, təbii ki, ya Cavid inkar olunmalıydı, ya da ki onun Peyğəmbər obrazı. Ədəbi fikir də daha strateji olanı, ikincini seçirdi. Çünki bu seçim rejimin basqıları qarşısında Cavid sənətinə “bəraət” şansı verirdi. Pyesdə dramaturqun tarixi Məhəmməd peyğəmbərin obrazını deyil, öz idealını yaratması mülahizəsi Cavidin Allahı, islamı, onun Peyğəmbərini təbliğ məqsədini “zərərsizləşdirirdi”.

Cavid teokratik bir cəmiyyət arzusunda deyildi, o, sağlam dini düşüncənin tərəfdarı idi. Öz əsərində də islam dinini sağlam yönərlərlə təbliğ etmək istəyirdi. Məhəmməd peyğəmbər bu əsərdə Cavid sənətinin romantik boyaları ilə öz məzmun və mahiyyətində idi. Yapma bütvlərə sitayiş edən ərəb cəmiyyətini tək olan Allahın yoluna gətirmək, bəşəri islamın nuru ilə işıqlandırmaq Məhəmməd peyğəmbərin missiyası olmuş və bu missiyanı da ona səmələrdən enmiş mələklər vermişdir. Hüseyn Cavid də öz əsərinə bu gerçəkliyin bədii məzmunu ilə başlayır.

Cavidin Məhəmməd peyğəmbəri idealizə etmək kimi bir amacı olmamış, onun həyatının mübahisə doğuran məqamlarını əsərdə kifayət qədər müzakirələrə gətirmişdir. Dramaturq Rəisənin dilindən Peyğəmbərin müqəddəsliyini şübhə altına alacaq evliliyini və yaxud islami qanunları sorgulamaqdan çəkinməmişdir.

Zeydə “oğlum” der ikən, Zeynəbini

Boşatıb alma da bir qanunmu?

....Nə demək? Ayışə etmişsə xəta,

Həp qadın aləmi batsınmı yasa? (1, s. 239)

Cavid bir dramaturq idi, əsərlərində, o cümlədən də “Peyğəmbər” dramında məsələləri müzakirəyə çıxarmaqdan qaçmırdı. Məhz ona görə də o, Məhəmməd peyğəmbərin obrazını başqa janrda yox, dramda yaratmışdı. Əgər Cavidin Məhəmməd peyğəmbəri idealizə etmək fikri olsaydı, onun obrazını poeziyada yaradardı, necə ki, bunu əsrlər idi ki, Şərq islam ədəbiyyatında edirdilər. Hətta bu mövzu ilə bağlı klassik Şərq ədəbiyyatında xüsusi bir janr – nət də formalaşmışdı. Demək ki, Hüseyn Cavid Peyğəmbər obrazını tarixi mənə-məzmununda, müzakirələr müstəvisində bədii həllini vermək istəmişdir ki, dram janrına müraciət etmişdi. Doğrudur, ədəbi tənqid bu əsəri dram kimi Cavidin ən zəif əsərlərindən hesab etmişlər. Gülşən Əliyeva-Kəngərli doğru olaraq deyir ki, Cavid bu əsərləri (“Peyğəmbər” və “Topal Teymur”, red. Z.Qafarova) səhnə üçün yazmamışdı. Təsədüfi də deyil ki, 4 pərdəli dramın əvvəlində səhnə əsərləri üçün səciyyəvi olan, rejissor və aktyor üçün nəzərdə tutulan “Əşxas” verilməmişdi. (4, s.165) Hüseyn Cavid islami inanca malik biri idi, “Peyğəmbər” dramında da həmin inancı izləyirdi, ona görə də Məhəmməd peyğəmbərin müqəddəs obrazının səhnədə şəkillənməsini təbii ki, qəbul etmirdi. Amma o, ədəbiyyatımızda artıq Məhəmməd peyğəmbərin obrazını poeziyanın süslü sözlərindən çıxarıb hadisələrin gərginliyinə salmaq istəyirdi.

Cavid bunu ədəbiyyatımızda ilk və hələ ki, sonuncu dəfə edən ədibdir. Düzdür, yüz il sonra XXI əsrin əvvəllərində Zəlimxan Yaqub özünün böyük həcmə malik “Peyğəmbər” dramında Məhəmməd peyğəmbərin obrazını yaratdı. Amma bu dəfə də ədəbiyyatımız onun obrazını klassik ənənələrə sadıq qalaraq sözlərin süslü rənglərində yaratdı. Ancaq yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, “Peyğəmbər” dramında sözün qüdrəti Cavidin heç bir əsərində olmadığı qədər böyükdür. Cavid sənətindən ən çox yaddaşlara köçən, fəlsəfi ümumiləşdirmələri içində alan kəlmələr bu əsərə aiddir.

“Kəssə hər kim tökülən qan izini,

Qurtaran dahi odur Yer üzünü”. (1, s.246)

“Məhəbbətdir ən böyük din”. (1, s.193)

“Qadın gülersə, şu issız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək.” (1, s.192)

Hənəfi Zeynalı “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” məqaləsində yazmışdı ki, bir Sənan, bir İblis ilham nəticəsində yazılmışsa bir Peyğəmbər tamamilə ilham ilə yazılmamış. Peyğəmbəri ilhamı çox olan yerləri vardır. Lakin əsərin bütünlüyündə ilham qayət azdır. İlhamın az olması əşxasın yerli yerində olmamasında və hiss etdiyi gözəlliyi istədiyi kibi ifadə etməməsindədir. İlhamın çoxluğu isə ifadənin mükəmməliyyətindədir”. (11, s. 51)

Halbuki göründüyü kimi, Cavidin ilhamı onun yaradıcılığının şah kəlmələrini burda yaratmışdır. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki mütəfəkkir ədəbin öz fəlsəfi fikirlərini ən yaxşı ifadə edə biləcəyi mövzu müstəvisi məhz “Peyğəmbər” əsərində idi. Onun bu fikirləri islami fəlsəfə ilə həmahəng idi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2005, -304 s.
2. Cəfər M. Hüseyn Cavid, Bakı, Azərneşr, 1960, s.262
3. Cəfərov. C. Cavid teatrı // Cavid xatırlarkən. Bakı, Gənclik, 1982, (169-189)
4. Əliyeva-Kəngərli G. Kəssə, hər kim tökülən qan izini... // Azərbaycan, 2015, №2, (s.164-169)
5. Əlioğlu M. Dərxiş adamları. (Seçilmiş əsərləri). Bakı, “Təhsil”, 2018, 792 s.
6. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996, -712 s.
7. Mustafayeva A. Səməd Vurğun dramaturgiyasında tarixlik və müasirlik. // Fil. fə. dok. dis. Bakı, 2012, 148 s.
8. Sultanlı Ə. Hüseyn Cavidin faciələri // Cavid xatırlarkən. Bakı, Gənclik, 1982, (85-122)
9. Şəfiyev B. “Peyğəmbər” pyesi haqqında qeydlər // Cavid xatırlarkən. Bakı, Gənclik, 1982, (202-213)
10. Zeynalı H. “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” // Cavid xatırlarkən. Bakı, Gənclik, 1982, (14-51)
11. Hacısmailoğlu M.İ Osmanlı Müəlliflərinin Çalışmalarında Zeyd-Zeyneb Hadisesi Bağlamında Voltaire'in Fanatizm veya Peygamber Muhammed'in Bağnazlığı Adlı Tiyatro Eseri Üzerine Değerlendirmeler // Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Haziran / June 2020 19 / 1; 307-338

Açar sözlər: Peyğəmbər, Cavid, sovet, elmi-ədəbi, dram, din, islamlaşmaq

Ключевые слова: пророк, Джавид, советский, научно-литературный, драма, религия, исламизация.

Keywords: Prophet, Javid, Soviet, scientific-literary, drama, religion, Islamization

Xülasə

Araşdırmanın tədqiqat predmeti XX əsr Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” dramıdır. Tədqiqat obyektinə isə bu dramın dini düşüncə qatıdır. Məqalədə ilk öncə pyesin yazılma zərurəti, onun meydana çıxdığı tarixi şərait çözülmüşdür. Əsərin ideya-məzmununun “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” üçlü düsturu ilə əlaqəsi tədqiqat müstəvisinə çıxarılmışdır. Dövrün ədəbi tənqidinin də əsərə münasibəti izlənilmiş və siyasiləşmiş bir münasibət kimi dəyərləndirilmişdir. “Peyğəmbər” dramı haqqında gerçəkləri deyə bilməyən sovet elmi-ədəbi fikrinin Peyğəmbər obrazına tarixi gerçəklik, yoxsa yazıçı idealizəsi rakursundan yanaşmaları təhlil edilmişdir. Yazıçı idealizəsi fikri rədd edilmiş, Peyğəmbər obrazının öz tarixi məna-məzmununda yaradıldığı fikri əsaslandırılmışdır. Bu qənaətə gəlinmişdir ki, pyesdə bu tarixi məna-məzmunu istinadən islamlaşmaq ideyasının bədii həlli verilmiş, dramaturq Peyğəmbər obrazının kamilliyi nümunəsində islam əxlaq və etikasını təbliğ etmişdir.

Резюме

Художественное выражение девиза исламизации в драме Гусейна Джавида «Пророк».

Предметом исследования является азербайджанского драматурга XX века Гусейна Джавида «Пророк». В статье рассматриваются предпосылки создания пьесы и исторические условия, в которых она возникла. Раскрывается связь идейного содержания произведения с тройной формулой «туркизация, исламизация, европеизация». В ней анализируется отношение литературных критиков того периода к произведению и подчеркивается, что отношение к Г. Джавиду было политизированным. Также проанализирован подход к образу пророка в советской научно-литературной критике, которая не смогла сказать правду о драме «Пророк» и рассмотрела ее с точки зрения писательского идеализма, а не исторической реальности.

В статье отвергается существующее мнение о писательской идеализации образа и обосновывается мысль, что образ пророка был создан в исторической реалии. Делается вывод, что в пьесе дано художественное воплощение идеи исламизации и драматург пропагандирует исламскую мораль и этику на примере совершенного образа Пророка.

Summary

The artistic expression of Islamization slogan in Hussein Javid's drama "The Prophet"

The research subject of the scientific paper is the drama "Prophet" by XX century Azerbaijani playwright Huseyn Javid. The object of study is the religious thinking of this drama. First of all, the article addresses to the necessity writing of the play in historical circumstances. The connection of the idea-content of the work with the triple formula "Turkification, Islamization, Europeanization" has been brought to the level of research. The attitude of the literary critics of the period to the work was also observed and evaluated as a politicized attitude. The approach of the Soviet scientific and literary thought, which could not tell the truth about the drama "Prophet", to the image of the Prophet from the point of view of historical reality or writer's idealism was analyzed. It was concluded that the play gave an artistic solution to the idea of Islamization based on this historical meaning, and the playwright promoted Islamic morality and ethics in the example of the perfection of the image of the Prophet.

RƏYÇİ: dos. E. Vəliyeva